

տեղիք¹ և Վերացուցանելով յոճոյն եւ ի հոգւոյն՝ պատճառաբանութեանց հիմն եւ արդիւնքն այս է՝ թէ է՝ Եփրիսեցիքն ուղիղ է հնչում, իսկ Պօլսեցիքն՝ «սխալ» (երես 6.) եւ թէ «Պօլսեցոց հնչունները՝ «աղաազուած, կորած եւ չփոթած են շնորհիւ «տաճիկ լեզուի՝ որ մի անձնուի խառնուրդ է.» (եր. 9.) եւ դարձեալ՝ թէ «Դորա պատճառ» «ուրիշ բան չէ, եւ թէ ոչ Տաճկաց լեզուն.» վասն զի գեա. «քանի՜ տարի է՝ որ Պօլսի հայերը սով» «որութիւն են արել հայերէն խօսիլ, գրական» «նուիրեն ունենալ, — Համարեմք երեսուն տա» «րի, թող լինի մինչեւ անգամ յիսուն տարի.» (եր. 13.) փոխանակ հակառակն ըսելու՝ թէ երեսուն կամ թէ շատ յիսուն տարի է ի վեր է որ աւելի ծանօթ ու հասարակ եղած է Վ. պօլսի Հայոց մէջ տաճիկներէն լեզուն. — որուն վրայ ի կարգիս։ Ստուգիւ խեղճութիւն է մի՛ձիլ, եւ առաւել եւս՝ սաստել, դատել ու դատապարտել՝ առանց խնդրոյն պատճախանը հետազոտելու։ Բայց վերջապէս այս բարձրագոյ աղաղակն ալ ըստ նորին իսկ գողովին գուշակութեան՝ եղաւ՝ «Չայն բարբառոյ յանապատի.» (եր. 25.) եւ հրապարակաւ մատուցուած նուէրը նուիրաւ տաւին ձեռքը մաց. ինչպէս արդիւնքը ցուցցից։

Ալ երջին տարիներուս պահուած էր Հոյե-րէն Գաղթի Գաղթառանձեռն բուն նշանաւոր բա-նակութիւ՝ դէմ առ դէմ հրապարակաւ։ Ըօշափիւք սարդ գլխաւոր կէտերը։ — 1885ին՝ ծանօթ հատուածագիրն Առ. Սարուխանեանց՝ եռանգուռ գրչաւն Արթուրի միջոցաւ իւր ըմբռնումը կը հրատարակէր թէ Վ. պօլսեցոց հայերէն հնչմանց պլյալլութիւնը «թուրք լեզուի աղիւցեութենէն է.» որուն արձագանգն եղաւ յաջորդ տարին Մշակի խմբագիրն ի պատասխանի Արեւիկ լրագրին՝ դարձեալ նոյն կարծեաց եւ տեսութեան կրկնութեամբ², թէպէտ ոչ նովին ոճոյ չափաւորութեամբ, այլ բուն ու սաստիկ ըստ աւուրն բերման, ինչպէս արգէն աղմուկը փութած էր եւ ոգիք իրաւոր. դէմ գրգռեալ էին։ «Մշակի» (կը գրէ ինքն Մշակ.) N. 36 եւ 40

¹ Գործն վերջին տուածին հերթման նիւթ առան է՝ անէն հինգ տարի յառաջ ի լոյս ելած տետրակն «Ուղադարձութիւն լեզուիս Հայոց», յօրին. Գաբր. Նոյր. Ամ-վաճեանց (երբեմն Ամվազմարէ), որ միջոց ծանօթ էր իրեն պարզապէս «Հայոց միջնաշխարհի» կամ նաեւ «արարածան» հնչման անուամբ Վ. պօլսեցի եւ ընդհանուր նոր արեւմտեան գրութեան, Ս. Մարտիրոս մտաց համեմատ դնելով նոյն արեւմտեանը։

² Մշակ, գրականական եւ քաղաքական լրագիր, 1886, Թիւ 69. Յունիսի 24. «Վ. պօլսի Հայոց լրագիրներէ բա-նակութիւն»

«մէջ հրատարակած՝ երկու առաջնորդող յո» «դուածները ուստահայերի եւ թիւրքահայերի «փոխադարձ յարաբերութիւնների մասին ահա» «գին աղմուկ յարուցին Վ. պօլսում, եւ այնտեղի «լրագրութեան մէջ տաք վեճաբանութիւնների «առիթ դարձան։» այդ յօդուածներ ռաիթով «իրանց մէջ էւ սկսեցան մի վառ պօլսեցիկ» (բանակութիւն) Սահայն միեւնոյն ժամանակ իրու-սիոյ հայ լրագրութիւնն եւս տակաւին կը զըա-ղէք օրըստօրէ զայրացած պայքարներուն հրա-տարակութեամբ, որոնք հասարակարէն իրարու վրայ յաղթանակ կանգնելով վը վերջւորէին։ Այսպէս շարունակեց անցաւ 1887 տարին ալ հասարակութեան (կ'ենթագրուի՝ որոշեալ մէկ մասին) մտադրութիւնը գրաւելով։

Արգէն չորրորդ տարին սկսած էր. եւ գըւ-նինքն երկրորդ յաղթանակ ժխորիկ լցուած, մտքերն ապարդիւն վէճերով յոճոած՝ վերջապէս խաղա-ղաւէտ լուսութիւն մը կը սպասուէր վայելել։ Երբ յանկարծ ի նոյն իսկ ի Վ. պօլսոյ ցայտեց արծա-ծեցաւ. նոր կայծ մը նորագոյն հրդեհի բարդը-ման. երբ պաշտօնական անձ մը, իրթական տե-սուչ Էփէնտին, իւր գաւառակցաց վերիպակն ուղ-ղելու պաշտօնական որոշիւ միջոց մը ձեռք առաւ։

Տարցոյ առաջին քառորդին, 15/27 փետր. «Վ. Ս. Իւթիւնեան» ստորագրութեամբ Առեւ-րիշ-իւն մ'ուղղուեցաւ. առ անդամն Ուսումնա-կան խորհրդոյ ազգային կենդրոնական վարչու-թեան ի մասին ուղիղ արտասանութեան հայե-րէն այլուբենից¹։ Երկմասնեայ էր առաջարկու-թիւնն, որ կը խնդրէր՝ յատուկ յանձնաժողով ձեռք 1. քննել ճշգրտել հայ տառից հարա-զատ հնչումն, (զոր անարատ պահուած կը տես-նէր Արեւելեան գաւառաց մէջ.) եւ 2. նոյն ուղղադրոյ հնչումը դպրոցաց միջոցաւ աւան-դիւ ազգին (Վ. պօլսեցի բաժնին), հետզհետէ անհետ ընելով Արեւմտեայց թիւրեալ հնչու-մունքն։ Կ'ենթագրուի բնականապէս թէ գրու-թիւնն ալ ինքնին ըստ այնմ ուղղուած կ'ըլլայ։ — Աւստիկն առաջարկութեան բնագիրն ըստ էական մասանցն։

«... Մեր արդի լեզուն յառաջդիմու-թեան հետ զուգընթաց յետադիմութիւն մ'ալ «կայ. այն է մեր նախնեաց արտասանութեան «աղաաղումն, որ հայկական նշանագրոց մի քա-նիկն հնչման թիւրեղէն կամ չփոթելէն ծա-«գում առած է։ Ցախկին կէս դար յառաջ, «նոյն իսկ Պօլսոյ մէջ, մեր հարք եւ մարք ուղիղ

¹ Յեւ Արեւիկ լրագիր, Թիւ 1250, Մարտ 3/15

«կարտաբերելին մեր լիզուին տառերը՝ Սիալ
«արտասանողք փոքր մաս մ'էին, բայց իրենց
«մոլոր Նշուով՝ նորաձևութեան կարգ անցնե-
«լով՝ ընդհանրութիւն գտաւ Պոլսոյ աղգեցիկ
«դասերէն, եւ ապա վարժարանաց մէջ եւս մուտ
«գտնելով գամ քան զգամ ծառայեցաւ Տայ
«Ժողովրդեան մէջ, Ասյակս արտասանական մը-
«լորութիւնը Պոլսէն դուրս ալ արշաւելով՝
«Թուրքիոյ Տայաբնակ գաւառներն սկսած է աւ-
«պտակել՝ եւ պարնիմացըով տարախոյս շմար,
«որ շատ չանցած՝ Տայական տառից ուղիղ ար-
«տասանութիւնը գաւառներէն ալ տարագրուե-
«լով՝ վիճ մեծ պիտի բացուի ընդ մէջ Թուր-
«քիոյ եւ Ռուսական Հայաստանի, Պարսկաստանի
«եւ Հնդկաստանի ազգայնաց, իրարմէ բնաւին
«օտար երկու բարբառներու շնորհիւ, որոց մին
«Հարազատ եւ ուղիղ, միւսն՝ պնէ մերն անհա-
«րազատ եւ ախաղաղ՝ Ասյ լեզուական ախտ
«Համաճարով ծագում առած է տգիտութեան
«դարուց մէջ, եւ Տայական (քանի մի) տառից
«արտասանութիւնն աղաւաղած է։ Այդ տա-
«ռերն են Բ. Գ. Գ. Զ. Է. Ը. Թ. Ժ. Ի. Կ. Լ. Խ. Ծ. Կ. Զ. Է.
«եւ երկրպագուր, Մեր նախինքն, ինչպէս յայ-
«տնի կը տեսնուի նաեւ Արարատեան գետաւի
«եւ չըբկայից Տայ Ժողովրդեան արտասանու-
«թեանէն՝ Բարիլընը կը կարգալին Պաշտօն, Գե-
«որդը Կեդի, Կեփաւը Գեփաւ, Թովսեփը Իոսեփ,
«Ռաւֆ, փղղաբերիկան Գիւլեփիլի, եւ այլք։
«Պարնիլը դարուց տգէտ գործը գերեցնէ Հար-
«կաբեւալ կարծեցին օ եւ ֆ գիրերը մուրալու
«օտարէն, որուն բնաւ պէտք չկար։ Ասյ (խան-
«գարմանը) կարգէն է նաեւ՝ որ փշկաւոր կա-
«կուզ և տարագրեցաւ մեր ալփաբետին մէջէն
«եւ անոր տեղ յախնթոր չը տիրեց։

«Ասյ անտեղութեանց դարման տանել կա-
«րելի չէ՝ արգելք. կարելի չէ վերանորոգել Տայ-

«կական տառից Հարազատ Տշուած։ Ասյ մասին
«իմ համոզումս կատարեալ էրաւական է՝ ճշդել
«նախ Տայական տառից Տշուած ըստ նախնաց
«արտաբերութեան, եւ ապա յանձնարարել աղ-
«գային ուսումնաց մարմնաց, որպէս զի փութոյ
«աւանդել Տայ մանկուոյն, խնարհալ ալ, եթէ
«քանի մը տարի Հարունակեմ զայս տեսչական
«պաշտօն, վստահ եղիք, Տիարք՝, թէ նախա-
«կրթարանի վեցամեայ շրջան մը բաւական է այս
«գործն ի գլուխ հանելու։ Ասյպէս քիչ ժա-
«մանակի մէջ վերջ կը գտնէ ներկայ անտեղու-
«թիւնը, միանգամայն վերջ կը գտնէ օտարազգի
«յատուկ անուանց խորթ եւ անհեթեթ արտա-
«սանութիւնը, որով յանիրաւի կը բաժնուի՝
«քաղաքակրթիկաւ ազգերէն։

«Ասյ վստահութեամբ կը Տամարձակիմ
«առաջարկել ձեզ, Տիարք, մասնագործ մը կազ-
«մել ազգային գլխաւոր գրագէտներէ, որ յիշու-
«թեան առնուա զայս առաջարկ, եւ յետ ըստ
«արժանացն ուսումնասիրելը՝ տեղեկագիր մը
«բերէ Պատ. Խորհրդոյդ։» (Աստեղ ինքնին
«յանուանէ կը յիշէ հինգ անգամք առաջարկու
«Լիֆէնտին, երկուքն եկեղեցական կարգէ տառ-
«կաՏայ, եւ երեսն աշխարհիկ ուսասՏայ, որոնք
«մասնաւորապէս կը խնդրէ որ յանձնագործին մէջ
«աւանդին. — եւ կը վերջապէս պաշտօն։) «Եթէ
«ինչպէս կը սիրեմ յուսալ, մասնագործը Տա-
«մամի իմ տեսութեանց գէթ մեծ մասին,
«յայնժամ դուք ալ ձեր վերնական որոշումը
«կու տաք եւ ըստ այնմ կը ձեռնարկենք ի գործ։»

Բաւական դատաբանութեան առաւելոյ ե-
«ղատ առաջարկութեան նիւթն ու նպատակը յԱ-
«րեւմուստ. ուր արդէն շատերուն անախորժ կը
«հնչէր երկարեալ օտարութի ինչոյցն կրկնումն եւ
«հիմայ պաշտօնապէս եւս ի հանդէս ելլելը՝ ըստ
«երեւութիւն օտարաց ազգեցութեան եւ ինչու-
«դրութեան արդեաց Տամարալ, որոնց հիմայ մեծ
«էր յԱրեւմուստ գործ անտեղութիւն, ուր նաեւ
«Հզօր ներկայացուցիչներ ունէին։ Աւելորդ է ը-
«սել թէ անոր Տակաւակ ինչպիսի զննութեամբ
«եւ ծափահարութեամբ զիմաւորուեցաւ առաջ-

«Յայտնի է որ տէր, տէր (Monsieur) բառը Մ-
«տիւ լրագրի գիտնէ է, (որտէ խմբագրութեան էր առաջը-
«րու էֆէնտին.) տէր, տէր (seigneur) բառէն զանազան-
«լու համար. իբր թէ այս վերջինը լուծելով եւ իւր նա-
«խար անկէ վերանելով, տէ-այ, տէ-այ է իմ է այսպիսի
«ստեղծագործութիւնը ներքի եւ, կրնայ թերեւ տէր-
«գիտնի արգասալ. բայց տէ-այ եզակիսին մեծապէս կ'ընդ-
«դիմանայ Տայերն լեզուի կազմութեան օրէնքը։ — Վը
«պատուէր բայց չերեւեցաւ՝ Բիլի (dame) տիտէն ալ նոյն
«արեւմտիկ Madame բառէն զիմացը նորահար ան մը
«Տայերէն։

¹ Առաջարկութեան ընթացքին մէջ ըստ մը բառեր
օրինակ կը բերուին զորոք «մեր պապերն ու մամբը նաեւ
մեր ծայրերն ուղիղ կը հնչէին, կ'ըսուէ. զպապ. զպապ,
յաւել տարի, (դարձ.) քառս, (բարդ.) քառս, (բար-
յաւել.) փոխից եւ այլն. ընդ աճեն երեսուշու վեց բառ. —
Ասյ բերտած օրինակներուն վրայէն ընդ կրնար առանց
գիտաբանութեան անցնիլ. — առաջ շատուածիս յոյժըրը շատու-
նակութիւնը, իսկ զպիւր բառէն իրեան հնչումը միայն առ-
կերելն նմանութեան մասն գտած է. (տես Գնն. քերական
արդի հ.ճ. լեզուի, Նիշու. Երես 218)

² Նոյն գաղափար յայնման էր տարի մը յառաջ՝
Ա. Սարգիսեանց։ Տես Մ.Ն., 1887, Թիւ 22։

³ Անշուշտ երկու կերպ հնչումնց փայ Կիւմանայ Վշա-
րաբառի եւ անհատաբառի՝ զանազանութիւն, եւ ու թէ
երկու տարբեր բարբառներուն։

⁴ Աստեղ քառուհինքը յատուկ անուն օրինակ կը
բերուի ի նախնաւոր թարգմանութենէ։ որոցմէ քանի մի
հետ միայն բաւական համարած ենք քաղել։

արկութիւնն Արեւելեաց կողմէն, երբ ի Կ. պո-
լիս, Տաճկահայոց մայրաքաղաքին մէջ, ազգային
կենդանական վարչութեան Ուսումնական խոր-
հուրդն ընդգրկեց զԱռաջարկութիւնը, եւ ան-
միջապէս տնօրինեց խնդրուած Մասնաժողովոյն
կազմութիւնը¹։ — Այն օրէն իրաց կերպարանը
փոխուեցաւ. ինչդիմ ելաւ յառանձնականութե-
ն եւ եղաւ Տաղապարական Տնօնազգային։

Դժուար էր այնուհետեւ Արեւմուտս, (ի
Տաճկաստանի), տարբեր խորհողներուն եւ ցայն-
վայր ընդդիմադողներուն անտարբեր կենալ ընդ-
հանուր՝ ըստ ոմանց կենսական խնդրոյն յուզ-
մանն առնել, երբ մասնաւոր ճակատամարտն ան-
ցաւ փոխադրեցաւ հայրենեաց սահմանը։ Թէեւ
վերջին հրդեհն ըստ պատահման մօտ տեղէն
լուցանէ՝ Արեւմտից, սակայն իսկական տարածա-
նութիւնն ի ընէ՝ Արեւելեց ծագումն առած ըւ-
լալով, հարկաւ յաղթութեան եւ պարտութեան
հանգիստ մըն էր բացուած, կամ² Հպուռ եւ Հպուռ
մէջ իբր թէ հայրենեաց պաշտպանութեան նա-
խանապոյզ պատերազմ, որուն համար աչքերը
մասնաժողովոյն վրայ յտան կը մնային։ Հասա-
րակաց բախտն յանձնուած էր սակաւաւոր ժո-
ղովականաց քուէիցը։ — Այն ճգնաժամուն՝ դիւ-
րին է ըմբռնել թէ ինչ միջոցով ու ելեւելք էր՝
որպէս եւ լրագրաց մէջ մէկը զմէկ յաջորդող
բարբառեալ հատուածագրութեանց, որոնք ամէն
կերպ ըմբռնանաց եւ զգածմանց եւ ակորժականց
ներկայացուցիչներն ունէին։

Նոր հակառակ, մասնաժողովոյն՝ կարծես
թէ թեթեւ երեւցած էր յանձն առած պաշ-
տօնը։ Եւ արդէն առաջին գումարման ելքն ըստ
բաականին համամութիւն էր ի նպատակ Արեւե-
լեաց պահանջմանն. իսկ երկրորդ գումարման մէջ
գործն ի գլուխ ելած կ'երեւար, ուր քանի մը
հին եւ նոր գրութեանց ընթերցման եւ մէկ եր-
կու ժամու վիճմանց հետեւութեամբ, ինն ան-
դամոց միոյն միայն բացառութեամբ՝ միաբան վը-
նաեղէն ետես թէ՝ «Արեւելեան խնդրոց հնչումը»
«Թարգմանչաց հնչման հիշատակն ինչուս»³, ժողովականք մօտ
էին արձանագրութիւնն ստորագրած՝ իբրեւ Ցե-
ղեկագիր (rapport) Ուսումնական խորհրդոյ մա-
տուցանելու։ Բայց զարմեալ՝ գլխաւորաբար օր-
ւան տարածամեղովն լաւ եւս դատուեցաւ վեր-
ջնականն երրորդ գումարման թորուլ, որ վեր-

ջին պիտի ըլլար — Կ'երեւայ թէ քիչ մ'աւելի
յուզեալ էր երրորդ գումարումն, (6/18 Ապր.)
ուր ուսումնայ աշխարհին կամքն իբր դիպտատո-
րեան ձոխութեամբ ի մէջ կ'եկէր՝ զԱրեւմուտք
իրեն յարկելու եւ նմանեցնելու. որով եւ դի-
մագրութիւնը լուելու էին։ Սակայն ժողովոյն ան-
գամոց թիւն անբաւական համարելով՝ կ'առաւ-
արկուէր փոխանակ սակաւաւորք շտապաւ գա-
հալէժ որոշման գալու՝ նաեւ հետաւոր ազգային
գիտնոց մասնագիտաց կարծիքն ու խորհուրդը
ժողովական բանակցութեանց կցորդել, եւ այս-
պէս՝ ըստ օրինի լրացեալ արդիւնք մը ներկայա-
ցնել Ուսումնական խորհրդոյն։ Այս առաջար-
կութեան վրայ պէտք եղաւ կանգ առնուլ եւ
խորհրդածել։ — Այստեղ մնաց մասնաժողովը,
կտանցաւ գործոյն ընթացքն, եւ լուութիւն տի-
րոջ եղաւ։ Այսօր Արտասանութեան խնդիրն ալ
նախընթաց շատ մ'ազգային էքեալ ձեռնարկու-
թեանց կարգն է. ճճ աճա։

Այսպիսի փորք ի շատե Ժանը եւ ընդհա-
նուր ու մշտնջենական հետեւանք ունեցող գործոյ
հիմնարկութիւնն եւ ուղղութիւնը ոչ յանդիմա-
քննադատուեցաւ⁴ իբրեւ քանի մ'ըստ պատահ-
ման քովէ քով եկած անձանց հեղինակութեամբ
վերիվերոյ բանակցութեանէ մ'եկած յանձնառու-
թիւն, որ ոչ երբեք հեղինակութիւն համարելի էր,
մասնաւոր արտասանութեան փոփոխման ձեռն-
արկելու մասին, որ Արեւմտեաց ոչ դիւրին եւ
ոչ կարելի եւ ոչ հաճոյական պիտի ըլլար, թէ-
եւ ի ծնէ ժառանգութեամբ կամ երկար վար-
ժութեամբ սովորեցներուն դիւրաւ գործադրելի
երեւայ։ Սակայն մասնաժողովէն այս վերջոյն
նկատմամբ բացայայտ որոշում մ'եղած չծանս-
թացաւ հասարակութեան. որ առաջարկութեան
զլխաւոր մէկ կէտն էր, ըստ մեզ՝ մեծարոյ մաս-
նաժողովը լաւ եւս ճանչցած կը համարուէր իւր
պաշտօնը, թէ՛ անդէն յառաջին գումարմանն
այս որոշման գար՝ որ «Մասնագէտ խնդիրն ի
հիմանց ուսումնասիրեն քանի մի տարին»

Իսոյց մէջ կը ստիպէր արդեօք զմեզ այս
եւ այսչափ զբգուցութեան՝ ըստ ինքեան խաղա-

¹ Վերաբեր յուզեցման, յեղափոխութիւնը սկսված
է. Կ. պոլիս Կուսեմեր Մուլին մէջ տեւում աւ հատուած
մը. (1888, Թիւ 31.)

² Արեւել, Թիւ 1275, Ապրիլ 1/18:

³ Գիտնականութիւնը լրագրութեամբ հատուածն էր Արեւելի
մէջ (Թիւ 1287, Ապր. 13/87) տեւում եղաւ։ «Գիտնականութեան»
մէջ անգամոց մէջ (Կ'ընէ յարգոյ հատուածագիրը) թեւեւ
«գիտնականութեան մը պատկանութիւնն անխնայ քայլ
կենսական եւ հայ ազգի ընդհանրութեան պատկանող ինքն»
«զբոյ մը համար գարձեալ բաւական չէն։ Գիտնական եւ
«յարմարաց ուսումնական մարմինը մը պաշտօն պէտք է ըլ-
լալ ըստ մեզ՝ այս եւ նմանօրինակ խնդիրներ իմաստաս-
րութիւն եւ ոչ թէ՛ երկու երեք իմաստով յարեալ եւ հայ-
«մեզ որովամբ ո՛ր եւ եղանակութեան մը յանդիմ-
«(Ստորագր.) Կաման, Կայսերան ոչ»

ղական եւ գեղեցիկ խնդրոյ մը մէջ, Կարժե որ
Համառօտիւ պարզեց եղելութիւնն ըստ սկզբ-
նեայպատճառին, ըստ Կիւմիւնի եւ ըստ կերպին:

Այս մօտ քան տարին ի վեր Արեւելից
շարժեալ խնդիրը նախ ըստ գրութեան եւ ապա
ըստ արտասանութեան՝ տեսնա՞ր որ տարւել տարի
գործաւոր յոյժ առաւ. — թէպէտ առաջին միւլմն
յօտաջաղոյն Արեւմտեան տեսնա՞ր էր՝ իբրեւ
պարզապէս լոկ գիտնական տեսութեան ծանօ-
թութիւն Արեւմտեայց ուղղեալ: Կուիրական ա-
նուամբ «Արարատեան», Տնտմն քայց իրօք եւ
յանուան «Տփղիսեցոց», կաւկասեան արտա-
սանութիւնը՝ Կողորդեմ ընդգէմ՝ «Կ. պոլսեցոյն»
մինչեւ վերջապէս Տփլիս եւ Կ. քաղի երկու բեւ-
եռքն եղան վիճական առանցքին ըստ որում եր-
կու բուն անման ծայրը կամ եզերը Հայ Տնտմ-
նուն: Երկրորդական եւ Հազիւ յիշելի կը մնային
բուն Արարատեան գաւառ, Պարսկաստան եւ-
պլն՝ մէկ կողմէն, եւ միւս կողմէն Կ. պոլսի անուան
քով մոռցուած էին անբաւ արարածութեամբ
ձգուած բազմաթիւ Հայ գաւառներն ու քաղ-
ղականութիւնները, — միլիոնաւոր Հայազգիք,
— որ մէկանց միեւնոյն (երկրորդ) խմբին պէս
պիտութիւնք (variétés) են ըստ արտասանու-
թեան: Այս կէտն յօտաջարձակ բախմանց (es-
carmouches) ատեն իբրեւ. «Հայ ազգի մեծա-
նականութեան» խնդիր երեւան ելաւ, եւ շու-
տով անհետ եղաւ: Սակայն գիտելի է անցո-
ղակ՝ որ ընդհանրապէս Արեւմտից անգրաւոր
գաւառներն երկու վիճող կողմանց ալ առ Հա-
սարակ կամակորոթեան նստեւ յարգանաց առ-
արկիկ նաւն են միշտ:

Եթէ պատմութիւնն ի վեր կոյտ մղել ուզենք,
(որ ժամանակիս խաղաղեանցը Համար կընայ կարեւ-
որութիւն ունենալ)՝ գրաւորական անցք մ'առնենք
կնիք երկու արեւմտեայց մէջ անցած որոշող մէկ գեր-
մանացի հայազգեւ. — Ալմաստի օւսուցիչ Հայերէն
իւզով Է. Փեթերմանն 1867 թուականին Պրիւսիոյ գի-
տութեանց ակադեմիային առէր. Հանած էր երաժշտի-
կութիւն «Արքի Հայերէն լեզու» գէնական ինտրուկ-
տիւնը: Արքի Հայերէն լեզու գէնական ինտրուկ-
տիւնը ինչ մասանց եւ անմեղական տեսութեանցը Հնա
գեաւառաւ միաբանիւր մեղմով յայտնեաւ կարգին ի

Այս օրս Կ. պոլսեցի կամ Զփուռեցի Հայազգե-
մը՝ Տարածոյ, Ասպարեական, Միլիպեական եւ պլոց, եւ
գործեալ եւրոպական Հին Հայ գաղտնականութեանց Տնտ-
մանցը մէջ՝ իւր ընտելականին տարբեր երեւոյց ըսել թէ
միշտ ձայնաւորաց Տնտմաները կը զգայ, ուրիշ գրեթէ ա-
մայն տարբերութիւն անգլաթի մնողով իրեն: Բայց լսելիք
կը Հարթեալ անմիջապէս՝ երբ Կաւկասեցոյ խաղիկ լսեն:
1 Բաւլեմի. 1886, Թիւրք. եւ Մուլի, 1887, Թիւ 20:

2 Գիտութեանց արքան Ճեմարանին ամսագրերէն
Հանուած: Դեմս փիլիսոփ. գաւառական գաւառ: (Aus dem
Monatsbericht der königl. Akademie der Wissenschaften
zu Berlin, 28. October 1867.)

մասնաւորի երկուց այլապէս գաւառական Հնամեց Տա-
մար (չիտանք որպիսի թիւրքմեզութեամբ)՝ ցաւ կը
ցուցնէ որ «Արտասանութեան (orthographie) գիտի մէջ
«կաւկասեան կամ պարսկաստան գաւառական Հնամեց
«վայ իշխատականութիւն չեղան, մինչ բուն ամոշող մէջ
«պահուած է, կընէ, Համար նշանակողաց (litterae mutae)
«Հնոյմը, որոք արեւմտեայ Հայոց քով տառադարձու-
«թեան մը կամ ձայնաբերութեան (Lautverchiebung)
«տակ ընկան են, զոր իրենք արեւմտեայ Հայոց գիտ. չեն
«ուզան աննշանայ,» (Արտասանական ծիրան, որ արդէն
գործին 2857 էն ի վկայութիւն յաւաճ կը ընէր,
գիւրքին եւ ապա զարթնէ, կից 2847 էն տեսնելու
Համար, այն էն որ այն ժամանակէն ի վեր Կաւկա-
սեանց ի նպատակ իրենց գաւառի միշտ ի վկայութիւն կո-
չած են Արեւմտեայց դէմ: Անշուտ ալքէ սահման Հա-
մարելու մէջ) — Նշոյն ժամանակները գաւառական գրուած
էր Հայերէն, այսպէս. «ՉՀամար նշանակողաց մերջ» որ-
պէս ինչ սեպակական եւ Արեւելեայց Տնտմն Համարի
«Քննիչն պատուական երէկ լուեալ իրենց մէջ, որ ան-
«ապառ մնացեալ են, ասէ, յարեւիր Հայազգի, Ալլ
«զայնմ ինքնոր ոչ միայն լուեալ չէ մը յայտն չէրա-
«կանութեան, այլ եւ առաջին իսկ կայեալ եմք մէջ
«շատագոյ մնաւ արեւմտեայ արգես մեզ, Տաւ
«Բակ որոց ազգի ազգի մեկութեանցը ընտանաց կըն-
«գական երեւցուցանել զայն, ի յօրանքն անդ Տաւ
«Բաւարականութեան յաւելեալ ծանուցան Սահմանին
«(Քերական, էր. 284) ասեմք յայտնական, թէ՛ Արեւելե-
«այցը ընտանաց Հնամեցն արդէն նախնեաց տառադար-
«ձութիւնը կը կայեցընան. . . որոք ըստ իրենց ընտան-
«Հնամեան եւ ըստ նախնեաց օրինալը կը գրեն, եւպլն:
«Էւ ոչ այսպիսի միայն, այլ եւ ի նախնայնի անդ (էր.
«217.) վայ իսկ բանք լուեալ են զայն ինքնոր, ուր
«յաւելուցն յետ ամենայնի. (էր. 218.) Արքի քերե-
«թեան ցեղին այս ուղղաբարութիւնը՝ մեր եւ օտար բով-
«անգակ Հնոյմեան Հնոյնականութեան Հաստատուած
«մեղուի օրինացն աւելի Համմատ է եւ ուղղաբար, գո-
«ւն է տեսական: — Էւ ասիկ ինչ քան զայն չէր
«մարթ կարծեմ՝ ասել: Բայց ակայն զայն Տնտմն եւ
«մերում ժողովրդեան աւանդիլ եւ զինքն ի արցունք
«պահանքն, որպէս թերեւս քանիցիկ օր մնաւոր Քեր-
«անքն, մեզ վիճակցաւ ի դէպ, զի ոչ քանիցիկ օր ի տե-
«սականին անց ուղղիլ իցն է ի գործադրութեան մարթի գա-
«հանքն: Եւ իսկ յարցանքն, Հերմաստ, յայտնի
«կամ թէ ծայր իսկ կալ բաւմնց: Չայ ինքնոր մը
«կամ է մեզ մանաւանդ արեւմտեայ զինչ յաւելուցն
«Քեպիստան, ընդ որ թէպէտ եւ Հաստանայ իցեն այսմ
«գործաւոր Քերանց, չսօմարին ընտ, ի գործական անդր
«մեղուցանքն: Կ. պոլսի, 28 Փետր. 1868:»

Դաւանաք Հնամեց մեր խորհրդածութեանց վերջ
ապաւ:

Մենք ըսինք թէ մէկ կողմն օրեւել պատ-
ճառաւ բախտաւորագոյն գտնուած է արտասա-
նութեան խնդրոյն մէջ մեր Հնութեան նմանու-
թեամբը, եւ նոյնն այսօր պարծանք ըսած է իւր
ուղիղ գծիւ ի սահմանի Պարթիւնէ սերտալ ցեղ-
գոհ ենք եթէ մտով գոհ եղած տեսնելիք զի-
ւունք: Բայց ահա ի քիտեք արքանի կայմէն եւ
սեւ՝ օրինաւոր եղաւ գիտութիւն եւ յամառաւ
տգիտութեան բաժնին Տնտմն բաժանեալ կող-
մանց, ասանց ուրիշ պայաքայ պարհրդածելու:
Տիրացած Համոզումն թէ Տփղիս վերագոյն

Առաջին որպիսի մեզ ծանօթ է վերոյիշեալ Մեծ-
ման տարականութեանց Հնոյնական եղած է իւր պաշտ-
պաժան ի վկայութիւն կողմը, թէպէտ նոյն իսկ նպատ-
աւոր հաստատուն ալ չիցար. անոր կշտադրանքներն քրծ
ձայն:

է այսօր քան զՏաճկաՏայս, ոչ մտաւոր զարգացմամբ միայն պլել լեզուաւ եւ մանաւանդ գրութեան ուղղագրոյն ունիլ, հարկ կը համարէր յարել եւ ենթարկել իրեն զվ, պղիս «յորրոցն տաճկախօս» եւ մյուրեալ՝ «մնեգղաթուրք» առաջնորդութեամբ¹։ Թող որ պէտքէս խնդնանայ, եպերանաց եւ ծաղու նիւթ եղան մինչև լեզուի գաւառական տարբերութիւնները, սպասելով որ ասոնք ալ տեղի տան անուանեալ Մարատեան գաւառացի ձեւերուն²։ Այս ուսուսական աշխարհակալութեան փորձերն ազգային միութեան կամ միակերպութեան անուամբ³ եւ զվ, պղիս միաբանելու նպատակաւ ընդարձակ ստպարեղ ունեին Տիգրիսի արեւելեան միւսեւ Պատմութի Տիգրիս, եւ յարեւելից Տաւրիոյ մինչեւ յարեւմուտ Վհաց։

Ինչ զորութիւն արգեօր գէմ հանեց Արեւմուտք՝ այն յարձակողական մրցութեանց։ Հարկ է ըսել թէ իւր պատարաստ վիճակն, առ հասարակ գաղափարաց խառնակութիւնը, մասնադիտաց պակասութիւնն ու հապճեպ արտաբանքը՝ յանկարծական բախման առջեւ շատացուցին զինք պաշտպանողական գիրքն ընտրելու, զոր հաշիւ կարող էր բռնել։ — Կարծենք թէ խնդրոց լուծման կարեւոր տարերքն՝ որչափ որ կան միջերուած՝ պէտք էին լուրջ պարապմանց նիւթ եղած եւ նորանոր ուսումնասիրութեանց հիւսնոյն պարարած ըլլալ, եթէ առաջարկեալ ապագայ մակն նիւթոյն նշանակութիւնն ըստ օրինի ըմբռնուած էր։ Իսկ հասարակաց ըմբռնումն ինչպէս կը տեսնենք՝ ասոր հակառակն էր։ Ս'էւէ հայագէտ ձեռնհաս էր այս այլ բերեալն իւրն զիրն որոշել՝ առանց մասնագէտ ըլլալու, մանաւանդ եթէ ժողոր յառեւ հայկաբան է։ Խաղաղափ կամ լեզուագէտ է, եթէ գաւառներ շրջագայած է, եւ այլն. բաւական է այս շնչին նիւթոյն վրայ

Տեղեկութիւն ձանչցուելու. աւելի բանի պէտք չունի։ Այս ըմբռնման վկայ են գործոյն առաջարկութիւնն, սկզբնաւորութիւնն եւ ընթացքը՝ նոյն կը հաստատեն այնչափ գրութիւնը որ ի հանդէս ելան վերիվերոյ եւ շտապաւ կերպաւորեալ գաղափարներով⁴։ Կնձոյն վիճարարաւ լուսաստու պիտի ըլլար՝ բանասիրականէն զատ՝ պատմական մասն, որ բոլորովին աչքէ կորսուած է, կամ թէ գեռ չէ բացուած գրոց այս գլուխը⁵։ Ասկէ են շարք մ'անհեղեղ նախորդաւորութիւնը որ բաւական ժամանակ շրջան ըրին գրուածոց մէջ. զորօրինակ, ճշմարիտ իրականութիւն ձանչցուեցաւ թէ նոր է եւ շատ նոր՝ արեւմտեան հնչումն. — թէ վ, պղիս քաղաքին յատուկ ազգաւորութիւն է. եւ ասոր կից եւս անհեղեղ. — թէ Միսիմարեանց գիւտ է, որոնք ազգին կենդրոնէն հեռի եւ իբրեւ մեկուսացեալ յանապատս՝ տակաւ մոռցած կորուսած են ընդ ազգային հնչմանը⁶. — Ըստեցաւ բացարձակ թէ տաճկերէն լեզուի ազգեցութիւնն է այլապէս թեանց միակ պատճառ, (փոխանակ ըսելով՝ թէ թերեւս միայն փոքու մասին հնչմանց) եւ այլն։ Ասկէ էր գարձանք՝ որ այսպէս մեծնեղ գրուած պատմական փաստերուն՝ անկարելի եղաւ կարեւորեցիլ պատասխան մը լոյս։

Այս էր հակառակութեան նիւթն, եւ այսպիսի էր երկու կողման ալ ընթացքը։ Իսկ կերպը... Անտարակցայ տիրութեանս դիտեց բարեգրած հասարակութիւնն որ մեր վիճողաց իրարու կարծիք հաղորդելու կերպին մէջ նիւթոյն հետ պատշաճաւոր համեմատութիւն պակաս էր ըստ անգամ։ Աւելորդ էին ստուգիւ խաղաղական նիւթոյ մը վրայ գրգռեալ եւ գրող գրիչ կերպեր։ Եւ անշուշտ այս էր պատճառն որ նոյն իսկ ուսուսայ օրագիրն՝ ուրախամիտ կը յուսար վերջն եկած տեսնել «Չանձաղի գարձած վիճաբանութեան»⁷։ Միսիմարականն էր որ այսպիսի անկերպարան խաղեր ընտարելու սահմանին մէջ կը խաղաղուին եւ ոչ օտարաց առջեւ, որ

¹ Մակաբեանցի անունը յայտնի է Նուստատուցեղ գիտութեան լեզուն Արեւմտեանց նկատմամբ. թէպէտ այլուստ յայտնադրոյն եւս է թէ նոյն մտաւորութեանց եւ թէ թաւար ազգեցութիւնը քայսօր աւելի ակնեղեւ եւ արեւելեան գաղափար հայերէնի վրայ, մանաւանդ օտար բառերու մտնել։

² Ջորջերմանի լեռներն կը բողբոջուի խառն, ինչ մասնակաւ սահմանական ներկայ եւ անկախաւ ձեւաբանութեան գիտն. որ Արեւելեանց թով (սեռակ մը) ապաւնի եւ պայմանական լինելու յատկացեր է ըստ պատճառման։ Դերեալ է այդ նոյն արեւելեան գաւառականին իրեն. առանձին տեղական գիտութիւն։ Այսու հանգիստ գիտնալու է՝ որ բովանդակ գրուող հնութիւնն ի նպատակ գաղափարեալ Արեւմտեանց է։ (Կայմերն միլիտարաց որոնք ի Միսիմարաց մինչեւ Խուրպական գաղթականութեանց վերջին սահմանքը ասորածուած են.) Իսպիսի բաժանորդին մէջ ի սկզբանէ հետեւ ճիշդ այնպէս գործած են իրենց խառն մասնակի՝ ինչպէս այսօր արեւմտեան Հայաց լեռնութիւնը։

³ Արգարութեան պարոց է ասոնցմէ ի բաց առնուլ սակաւաւոր հայի թէ երկու գրութիւնը, որ ճշմարիտ ուսումնական տեղ է իրաց գիտութեանք խօսած են. (տես Լիւն ուսումնաթիւթը. 1887, Թիւ 4, երես 86, եւ Արեւել, 1888, Թիւ 1283՝ 4, Գ. Մ.) երկուքն ալ ըստ եականին իրարու համամար, եւ ծանր ու արժող հեղինակութեան հաստատեալ. տես ի Հոգիւն աւերելոյ, Յու. երես 128։

⁴ Յիզիւնեցող հնչմանց պատմական մասն ըստ բաւականի ուսումնասիրած է Ղ. Աղայեանցի վերջին աւտորը։

⁵ Գաւառաւ որբաւի ըստ էր Ղ. Աղայեանց թէ հասարակաց հնչմանն է «Զեղուէն եւ միայն Պոլսեցի եւ Միսիմարեան», 8րես եւ Միլլի, 1886, Թիւ 69 եւ 138։

⁶ Արեւել, 1888, Գաւառի 10։

